

Dansk Teologisk Tidsskrift 83. årg., 2020, s. 41-52

Religionen og hverdagslivet: Arbejde som gudstjeneste

En skotsk prædiken i Danmark i 1857

Lektor em., lic.theol.

Carsten Bach-Nielsen, Aarhus Universitet

Abstract: In 1855, the Scottish minister John Caird delivered a sermon before Queen Victoria and Prince Albert of Sachsen-Coburg. It made such an impression that the queen demanded it to be printed. The sermon text was Romans 12,11 and the sermon was about religion in common life. It was not concerned with religion as pertaining to specific practices, times, and places in everyday life. Religion covers everything. Religion is a science and an art to be performed together with any profession or business of daily life. The Presbyterian view is that work itself is as such a glorification of God. Therefore, the sermon was more of a meditation on the Calvinist concept of work. It was soon translated into German and published by the Prussian ambassador to London Baron von Bunsen – and it rapidly became a success in Germany. Bunsen added more specific Lutheran terms to the translation such as calling and duty. In 1857, it appeared in Danish translated by W. Hjort but apparently did not become a success in Lutheran Denmark. A few decades later, however, as part of the age of industrialization the new idea of work as a performance of Christianity was widely accepted.

Keywords: John Caird – C.C.J. von Bunsen – W. Hjort – Presbyterianism – Prussian Union of Churches – Calvinist concept of work.

I 1857 udkom en lille bog på Gyldendals Forlag, nemlig *Religionen og Hverdagslivet* af John Caird oversat af cand.theol. W. Hjort. Forordet lyder:

Nærværende lille Skrift, en Prædiken af en skotsk geistlig John Caird, er her oversat efter Bunsens tyske Udgave "Die Religion im gemeinen Leben." Ihvorvel Skriftet ikke er frit for Eensidighed, ligesom det ogsaa bærer Præg af at være fremkommet indenfor den reformeerte Kirkes Omraade, vil det dog forhåbentlig kunne læses med Interesse ogsaa hos os, og have sin Betydning ved Fremhævelsen af Christendommens praktiske Side og den indtrængende Opfordring til at føre den ind i Husene, ind i det daglige Liv.

Det er ikke sikkert, vi kan få at vide, hvorfor denne prædiken blev oversat og udgivet på dansk.¹ Emnet er imidlertid interessant, da kristendom i dagliglivet altid er et vigtigt spørgsmål i en luthersk sammenhæng. Den lutherske husstandslære, der endnu i 1816 kunne piskes ind i den danske menighed af selve I.P. Mynster, havde siden reformationstiden præget kristendommen i Danmark frem til rationalismen med dens mere principielle, kantianske moralsystem, der formuleredes af P.E. Müller.² Måske var den lille bog en af flere, der efter religionsfrihedens indførelse søgte at gøre en ny tids og en større verdens kristendomsforståelse gældende i vort dagligliv? Heinrich Wilhelm Josias Thiersch (1817-1885), der oprindeligt var lutheraner, tilsluttede sig 1847 under engelsk-skotsk inspiration de katolsk-apostolske menigheder i Tyskland og mistede derfor i 1850 sin stilling som professor i teologi i Marburg. I 1855 oversattes hans lille bog *Om det christelige Familieliv* til dansk og blev udgivet af Gyldendal i oversættelse af cand.theol. J.M.L. Hjort. Der var måske ligefrem et marked for små etiske vejledningsbøger,³ indtil den af Hegel prægede biskop H.L. Martensen i 1871 udgav sin etik, hvis specielle del fra 1878 gjorde det klart, at der ikke var nogen del af det kristelige liv, som ikke omfattedes af kristendommen og dens etik.

En landsbypræst prædiker for dronning Victoria

John Caird var en skotsk teolog, født i 1820 og udannet i Glasgow. Han bestred en række præsteembeder i den skotske kirke, først i Newton-on Ayr, siden ved Lady Yester's Chruch i Edinburgh og fra 1849 til 1857 i Erroll, Perthshire. Efter endnu et præstekald ved Park Church i Glasgow blev han udnævnt til Doctor of Divinity af universitetet i Glasgow. Han blev universitetets rektor fra 1873-1898. Han fik i sin tid et vis renommé for sine universitetsprædikener.⁴ Den

1. Netværket RefoRC havde planlagt sin årlige konference ved Aarhus Universitet i maj 2020, men blev på grund af coronapandemien aflyst. Temaet skulle være "Reformation and Everyday Life", reformationen og hverdagslivet. Nærværende stykke, der forholder sig til konferencetemaets historiografi, er del af et bidrag, der således aldrig blev fremlagt.

2. J.P. Mynster, *Gudsfrygts Vigtighed i de huuslige Samfund. Prædiken paa første Søndag efter Hellig-Tre-Kongers Dag* (København 1816); P.E. Müller, *Christeligt Moralsystem til Brug ved akademiske Forelæsninger* (København: Fr. Brummer 1827).

3. Se *Småvink og Raad til den dansk Bondekone, nærmest om hendes Børn Opdragelse af Agnes*, (København: Rudolph Holck, Bogense 1867).

4. Eksempelvis *Christian Manliness. A Sermon preached before the University of Glasgow, on the First Sunday of Session 1871-72* (Glasgow: James Maclehose 1871)

hastige udvikling i karrieren kunne blandt andet skyldes den prædiken, han i 1855 over Rom 12,11 holdt for dronning Victoria, nemlig "Religion in Common Life".⁵ Her søgte han at vise, hvordan kristendommens åndelige side burde gennemtrænge alle handlinger i dagliglivet. Dronningen, der blev dybt berørt af prædikenen, beordrede den trykt. Det skete samme år, 1855.

I 1857 udnævnte dronning Victoria John Caird som en af sine hofpræster. Hans senere karriere karakteriseres af en stadig tiltrækning til hegelianismen. Hans hovedværk var *Introduction to the Philosophy of Religion* fra 1880. Han døde i 1898.⁶

Cairds prædiken

Prædikenen over ordene i Rom 12, 11 "Not slotful in business; fervent in spirit, serving the Lord" (Vær ikke tøvende i jeres iver, vær brændende i ånden, tjen Herren) er en dynamisk calvinsk prædiken om at forretning (business) og religion ikke er modsætninger. Det er en prædiken om, hvordan man kan være både hellig og from i denne verdens tummel, i det moderne forretningsliv. Der findes for den kristne andet end kirkens alter, og religion er ikke blot en søndagsforeteelse, men noget, der bør gennemtrænge alt liv som et princip. Dette udledes af skabelsen. Gud har formgivet, designet, verden og han ikke har bestemt, at noget arbejde ikke lader sig udføre. Religion er, siger Caird, ikke én pligt, men har at gøre med alle pligter: "—not a tax to be paid periodically and got rid of at other times, but a ceaseless, all-pervading, inexhaustible tribute to Him who is not only the end of our worship, but the end of our very life and being". Ud fra denne totaldefinition af religion som etisk handlen, kaster Caird sig med Paulus ud i forsøget på at bevise og illustrere "the compability of Religion with the business of Common Life."⁷ Uden angivelse af kilde citerer han John Keble's "Morning", skrevet over Klagesangene 3, 22-23 fra *The Christian Year* 1827:

og *What is Religion? A Sermon preached before the University of Glasgow, on Sunday, January 8, 1871, at the Opening of the University Chapel* (Glasgow 1871).

5. *Religion in Common Life. A Sermon preached at Crathie Church, Oct. 14, 1855 before Her Majesty the Queen and Prince Albert. Published by her Majesty's Command*, Edinburgh and London: William Blackwood and Sons 1855).

6. <https://www.giffordlectures.org/lecturers/john-caird> (besøgt 23.10.2020).

7. Begge citerer Caird (1855), 6.

We need not bid, for cloister'd cell,
 Our neighbor and our work farewell:
 The trivial round, the common task,
 May furnish all we ought to ask, –
 Room to deny ourselves, a road
 To bring us, daily, nearer God.

Her antydes det, at fromheden med tiden, i den trivielle, daglige indøvelse og gennem erkendelsen af Guds styrelse, kan blive en tilegnet vane.

Caird kalder religion en videnskab, men også en kunst, der kan udøves samtidig med en egentlig profession. Man kan altså være tømrer, bonde eller advokat og samtidig kristen. At være kristen er ikke en profession for særligt lærde eller udvalgte; den kristne bør ikke leve i afsondrethed. Religion er en universel kunst, hvor formen intet betyder, men udførelsen derimod er alt. Man lærer den rette kristne udøvelse i verdens praksis. Det er dette, der gør en person til et religiøst menneske. Den kristne må have en daglig berøring med det menneskelige. Han må ære og ophøje (glorify) Gud gennem pligterne og prøvelserne i verden. Kristus må være den kristnes ideal og leder i livets konflikter. Religion er således ikke at udøve visse bestemte hellige eller åndelige gerninger, men at udføre verdslige handlinger ud fra et helligt eller åndeligt motiv. Det religiøse menneske helliger verden, det åndeliggør det materielle, gør det verdslige kristent. Dette er et kristent princip. Heraf følger, at den, der handler efter religiøse motiver også vil udbrede, ja forkynde kristendommen i verden gennem "det hellige livs stille veltalenhed". Religion skal være understrømmen i al menneskelig aktivitet, den skal tilføje det travle liv alvor i verden. Vi skal således ikke leve for Kristus, men med Kristus. Han er ikke den, der frelser os fra vore synder, men derimod en ven i vort hellige liv, vor medarbejder i vore aktiviteter, i vor *business*. Som kristne, som religiøse mennesker, skal vi således ved vort arbejde ære Gud, vi skal adle arbejdet og selv adles ved det:

So live that your work, whether in the Church or in the world, may become a discipline for that glorious state of being in which the Church and the World shall become one, – where work shall be worship, and labour shall be rest, where the worker shall never quit the temple, nor the worshipper the place of work, because "there is no temple therein, but the Lord God Almighty and the Lamb are the temple thereof"⁸

8. Caird (1855), 32. Dette slutcitater rummer en skjult reference til Åb 21,22.

Det er beskrivelsen af en religionstype, der passer til industrialiseringen, til kapitalismens ånd, ekspansionens, stopurets og fabriksfløjrens. Det er en prædiken om og til det aktive menneske, der ikke lader sig begrænse af arbitrære, ydre religiøse krav, men derimod tager religionen ind i sit arbejde her i verden og bruger den som sin afgørende motivation. Her er ingen hæmmende syndsbevidsthed og ikke nogen skelen til forskelle i stand og kald. Alle kan ophøje Gud ved at opfylde deres arbejde i den givne verden. Tonen er smuk, tanken klar, men man bør ikke være i tvivl om, at prædikenen står i en lang calvinisk, puritansk tradition for fremhævelse af det hellige liv og dets betydning. Prædikenen handler i grunden ikke om hverdagslivet, men om arbejdet.

Det er ofte gentaget, at Cairds prædiken og dronningens værdsættelse af den gjorde ham verdensberømt, men det skete ikke uden en kontinental katalysator, nemlig den tyske gesandt i London.

Baron von Bunsen

Christian Carl Josias von Bunsen var den mest fremtrædende skikkelse, når det ved midten af 1800-tallet gjaldt skabelsen af forbindelse mellem England og Preussen på teologiens og kirkelivets område. Han blev født i 1781, studerede i Marburg og Göttingen, medens han var huslærer for William Backhouse Astor, søn af den amerikanske handelsmand John Jacob Astor. Med ham rejste han i Tyskland og lærte derved engelsk til perfektion. Efter et kortere ophold i København for at lære oldnordisk i 1815 rejste han tilbage til Berlin, da Preussen for ham inkarnerede det sande Tyskland. Blandt hans nærmeste kolleger og inspirationer hørte Schleiermacher. Under sit studieophold i Rom med henblik på arabisk sprog kom han desuden i kontakt med den preussiske gesandtskabspræst Richard Rothe, og ved kong Friedrich Wilhelm III's besøg i Rom i 1822 styrkedes Bunsens interesse for liturgi. Ikke så mærkeligt, da kongen netop så de ældre liturgier som et middel til at konsolidere den unerede kirke i Preussen. Kongen gjorde Bunsen til legationsråd og chargé d'affaires, og i 1828 blev han Preussens gesandt i Rom med bolig på Capitolhøjen. Herved blev han kastet ind i en række kirkepolitiske kampe, sideløbende med hvilke han også udarbejdede en ny tysk protestantisk liturgi for den tyske legations menighed i Rom. Siden blev han gesandt i Bern, men kaldes i 1841 af Friedrich Wilhelm IV til Berlin for at føre forhandlingerne om oprettelsen af det anglo-protestantiske bispedømme i Jerusalem. Hermed fik han dybere indsigt i de britiske

kirkers særpræg og han knyttede kontakter med mange i engelsk og skotsk kirkeliv.

Som belønning for dette arbejde udnævntes han til preussisk gesandt i London. I denne stilling, som han beklædte frem til 1854, blev han den store formidler af anglikansk og skotsk teologi til Preussen med dets unionskirkeideal. Han lod sin oprindelige, protestantiske ortodoksi vige for en bredkirkelig nyrationisme. Han stod i sin embedsperiode i London i kontakt med teologer, politikere og kulturpersonligheder i hele Europa, hvilket fremgår af den brevsamling, som hans enke, Frances, udgav i to bind på engelsk i 1868, otte år efter hans død i Bonn.⁹ Brevene afslører Bunsens meget kritiske holdning til Danmark i det slesvig-holstenske spørgsmål.¹⁰

Bunsen nævner Caird første gang i et brev af 28. maj 1856 til Mrs. Schwabe. Han hæfter sig her ved Cairds udsagn om, at vi skal elske det religiøse fællesskab (the brethren) for Kristi skyld. Guds Rige er fra evighed Kristi Rige. Gud elskede det menneskelige gennem Kristus, og vi skal elske det menneskelige broderskab på grund af Guds hellige, forekommende kærlighedsgerning. Den 11. juli skriver Bunsen til en ven, at han netop er ved at afslutte korrekturen af Cairds prædiken, og at han samme dag eller dagen efter vil skrive sit forord. Frances Bunsen knytter følgende kommentar til brevet:

The Introduction by Bunsen to the Translation of Caird's Sermon, on 'Religion in Daily Life,' proved more effectual than any of his larger works in making him known and acceptable to the great mass of his countrymen in the North of Germany, and is believed to have contributed largely towards the enthusiastic reception from the public at Berlin, which so deeply affected him in September 1857, when invited by the King to the meeting of the Evangelical Alliance.¹¹

Evangelisk Alliance var et selskab af protestantiske kirker til fremme af evangelisk ånd og til værn mod romersk-katolske angreb. Dets baggrund findes i den skotske presbyterianisme, men alliancen blev stiftet i London i 1846 ved et møde med 921 deltagere, der repræsen-

9. Frances Baroness Bunsen, *A Memoir of Baron Bunsen Late Minister and Envoy Extraordinary of his Majesty Frederic William IV, at the Court of St. James. Drawn chiefly from Family Papers by his Widow*, 1-2, (London: Longmans, Green, and Co. 1868).

10. Han tiltrådte modstræbende Londontraktaten af 1852. Den forpligtede Europas stormagter (dog ikke Det tyske Forbund som helhed) til accept af Christian IX som arving til det danske monarki. Dette markerede en sejr for C.A. Bluhmes helstatspolitik, og var en torn i øjet på Bunsen, der helst så Slesvig og Holsten befriet fra kongeriget Danmark.

11. Bunsen (1868), vol. 2, 401.

terede 60 evangeliske kirkesamfund. Den anerkender alle evangeliske samfund, der bygger på Jesus Kristus, hans død og opstandelse, men opsatte dog ni punkter, grundbestemmelser, der kunne minde om lærepunkter. Evangelisk Alliances tredje møde i Berlin i 1857 var det største med 1254 deltagere. Bunsen bekræfter begejstret tafler sammen med Humboldt hos kongen i Potsdam. Her præsenterede han de britiske deltagere for kongen, før mødet tog sin begyndelse i Neues Palais. John Caird var blandt de deltagende. Evangelisk Alliances ottende møde holdtes i København i 1884.¹² Her stiftedes en dansk gren af allianceen, men en adresse underskrevet af 87 danske præster kritiserede allianceens grundbestemmelser: dåb og nadver var de eneste salighedsmidler for menneskers delagtiggørelse i Kristi evige liv. Skriften var alene en guddommelig rettesnor for menighedens opbyggelse og oplysning.¹³ Man var tøvende over for allianceens vage idealisme, der ikke kunne omsættes i nogen synlig praksis.¹⁴ Evangelisk Alliance slog bedst igennem i England og USA. På kontinentet fik den næppe nogen kirkepolitisk betydning.

Allerede før Alliances møde i Berlin i september havde Bunsen den 22. marts 1857 skrevet til en ven:

I hasten to communicate to you some joyful intelligence. The second edition (of 3,000 copies) of the translation of Caird's Sermon is so nearly exhausted that Brockhaus is about to publish another; and I am requested to announce it as the fourth, for meanwhile, in the Saxon Society for the Spread of Christian Popular Writings, in Zwickau, a popular edition of 10,000 copies has been demanded, and of course assented to by Brockhaus – the Society has only to pay the printing expenses. I shall mention the fact in the preface to the fourth edition.¹⁵

Den skotske presbyterianers prædiken var med et blevet en bestseller i Tyskland. Hvad der tiltalte Bunsen, var dens tema, nemlig arbejdets etos i en moderne verden, men tydeligvis også, at den for en overfladisk betragtning ikke har nogen konfessionel tendens. Her diskuteres ikke dogmatik, men religion som sådan – i Cairds forståelse naturligvis kristendommen og specifikt den protestantiske, da prædikanten ofte udtrykker afsky for enhver tanke om kristendomsøvelse som husandagt eller fordybelse i monastisk isolation.

12. *Dansk Kirketidende* 1884, nr. 36, 599-600 og nr. 37, 611-616.

13. "Til Deltagerne i den evangeliske Alliances Møde i København", *Dansk Kirketidende* 1884, nr. 37, 601-605.

14. J. Paludan-Müller, *Evangelisk Alliance og luthersk Bekendelse. Et Lejlighedsskrift* (København: Gyldendal 1884).

15. Bunsen (1868), vol. 2, 428.

Bunsens udgivelse af Cairds prædiken

Anden udgave af den tyske udgave, *Die Religion im gemeinen Leben*, er foruden forordet til førsteudgaven forsynet med et meget opklarende forord af udgiveren von Bunsen. Bunsen fortæller historien, der ifølge ham allerede er almindeligt kendt, nemlig at det var dronning Victoria, der måtte bevæge den beskedne landsbypræst John Caird til at forlade sin ensomhed for at prædike for hoffet. Den gjorde et stort indtryk på dronningen, men nok så meget på hendes gemal Albert af Sachsen-Coburg, der udtrykte sit og dronningens ønske om, at prædikenen måtte blive trykt. Caird satte som betingelse, at det i titlen skulle anføres, at den var trykt på hendes kongelige majestæt dronningens befaling. Dronningens dom er nu ifølge Bunsen blevet hele nationens. Skriftet er solgt i titusinder af eksemplarer. Det findes i England i alles hænder lige fra hytten til paladset! Den modstræbende profets forkyndelse blev altså hørt. Den blev også hørt af en kristelig kvinde, der, som Bunsen skrev, "tilhørte begge lande, England og Tyskland", og det blev hendes oversættelse, der gjorde prædikenen kendt og udbredt i Tyskland. Den ikke-navngivne kvinde bad von Bunsen om at gennemse den og forsyne den med et kort forord. Blev den en succes i Tyskland, skulle overskuddet tilfalde Gustav Adolf Stiftelsen.¹⁶ I Skotland havde indtægterne ved salget af prædikenen gjort det muligt for Cairds menighed at oprette og udstyre en skole.

Bunsen taler som Schleiermacher om religionens foragtere og kritikere, der bør gå i sig selv og indrømme, at de har behov for dette evige frelsesbudskab – både som mennesker, fædre, ægtefolk, borgere og statsmænd.

Bunsen må dog til en begyndelse anholde oversættelsen af Rom 12,11. Han forklarer, at Luthers oversættelse ikke rammer den egentlige og oprindelige betydning. Dels veg Luther tilbage for at anvende ordet "tjene" af teologiske grunde og valgte i stedet for en almen opfordring at skikke sig ordenligt i verden. Dels oversatte Luther ikke ordet flid, men mere vagt til "det, I skal gøre". Bunsen finder det passende, at Caird benytter ordet *business* svarende til tysk *Geschäft*, men vælger, når der hos Paulus også er tale om iver, ufortrødenhed og tjeneste, at oversætte det engelske ord *business* med *Fleiss*, flid. Altså bliver prædiketeksten hos ham: "Seid nicht träge, wo es Fleiss gilt; seid brünstig im Geist; dienet dem Herrn". De to første led i verset

16. *Die Religion im gemeinen Leben. Eine predigt gehalten in Crathie Church am 14. October 1855 vor Ihrer Majestät der Königin von England und Prinz Albert von John Caird, Pfarrer in Errol, Mit einem Vorwort von Christian Carl Josias Bunsen.* Zweite, verbesserte und vermehrte Auflage (Leipzig: F.A. Brockhaus 1857), VIII.

anskueliggør iveren i den modsætning, der består mellem det blotte arbejde og den indre, åndelige iver.

Bunsens forord til anden sprogligt reviderede udgave, der er dateret på Charlottenberg ved Heidelberg den 21. januar 1857, er et forsøg på ved hjælp af Luther at lyse den gudvelbehagelige, uselviske, personlige tro i kuld og køn. Det gøres med Luthers genfortælling i Genesisforelæsnngen af Athanasius' historie, som Bunsen har kendt siden 1817. Ret forstået står den nemlig i modsætning til såvel den jødiske som den kristelige konfessionalismes yderligheder. For tyskerne har det en særlig betydning:

So wollen wir Deutsche denn insbesondere uns in dieser schwülen Zeit dankbar der Tatsache erinnern, dass die Lehre, welche in unserer schottischen Predigt so eindringlich vorgetragen wird, von Luther zuerst wieder den Völkern aufgedeckt und als evangelisches Christentum begründet worden.¹⁷

Han omtaler den tyske mystik som Luthers inspiration, og så glider han fra disse reformationens forløbere til den tyske filosofi, nemlig Immanuel Kant, der definerede religion i mennesket som erkendelsen af alle menneskets pligter som guddommelige bud. Han henviser til Kants etik, der beror på tilegnelsen af pligten som en maxime for det levede liv. Til slut en hyldest til den alvorlige og sunde tyske filosofi med Schleiermacher og andre, der står i kampen mod overtroen og mod den materialistiske verdensanskuelse – og som for fornuften har bevist, hvad den ædle skotske præst siger i vor prædiken.¹⁸ Ved at tage et udgangspunkt i oldkirken og i mystikken og forstå dette gennem Luther lykkes det Bunsen at fæstne Cairds calvinisme i en tradition for sand evangelisk kristendom med gamle rødder i reformationstiden.

Den tyske oversættelse følger ganske nøje sit forlæg, men mister ved det tyske sprogs begrebslighed den profetiske tone, den skotske original har med sin retorik, sine udhævninger ved hjælp af kursiveringer. Selv Kebles digt er oversat, men hvor denne taler om "The trivial round" bliver dette på tyske til "Pflichtarbeit". Skjulte bibelcitater i Cairds prædiken får nu henvisninger. Der er indsat en mellemoverskrift om, at religion er fuldt forenelig med det daglige livs beskæftigelser – altså en omskrivning af Cairds "compatibility of Religion with the business of Common Life". Som eksempel taler følgende citat sit

17. *Die Religion im gemeinen Leben* (1857), XVIII.

18. *Die Religion im gemeinen Leben* (1857), XX.

klare sprog om den stilistiske forskel på originalens prædiketone og oversættelsens tørre korrekthed:

Live for Christ in common things, and all your work will become priestly work. As in the temple of old, it was holy work to hew wood or mix oil, because it was done for the altar-sacrifice or the sacred lamps; so all your coarse and common work will receive a consecration when done for God's glory, by one who is a true priest to His temple.¹⁹

Og så den tyske:

Lebet für Christus in eurem Berufe, und all' euer Werk wird ein priestlerliches werden. Aehnlich wie in den Tempeln der Alten, wo das Holzspalten oder das Oeleingiessen als ein heiliges Werk galt, weil es für die Altaropfer und die heiligen Lampen geschah, wird auch Eure grobe und gemeine Arbeit eine höhere Weihe empfangen, wenn sie zur Verrheilichung Gottes von einem Menschen vollbracht wird, der ein wahrer Priester Seines Tempels ist.²⁰

Wilkens Hjorts danske oversættelse

Den danske oversættelse fra 1857 efter Bunsen er bestræber sig på at være korrekt. Hjorts gengivelse af Rom 12,11 svarer ikke til ordlyden i den officielle oversættelse af Mynster fra 1819, der lyder: "værer ikke lunkne i Eders Iver; værer brændende i Aanden; tjener Herren". Hjort følger Bunsen, når han ændrer til: "Værer ikke lunkne, hvor der kræves Flid, værer brændende i Aanden, tjener Herren". Pligten til flid er fremhævet. Den følger i det hele taget Bunsens meget tæt – dog uden at oversætte Kebles "Morning". Udgiveren og oversætteren var Bernt Christopher Wilkens Lind Hjort, der var præstesøn og født i 1830. Han blev teologisk kandidat 1854 og derpå ansat som adjunkt ved Odense Skole. Siden 1857 var han sognepræst i Glücksborg, blev afsat i 1864 og i 1866 ansat som kapellan i Asminderød, Grønholt og Fredensborg. I 1870 blev han sognepræst i Nyborg. Her grundlagde han landets første soldaterhjem, siden også et børnehjem og et menighedshjem. Desuden var han formand for Stefansforeningen i Nyborg. Han døde i 1911.²¹

19. Caird (1855), 30.

20. *Die Religion im gemeinen Leben* (1857), 36.

21. C.A. Bricka, *Dansk Biografisk Lexikon*, bd. 7 (København: Gyldendal 1905), 468.

Hjort giver ingen begrundelse for, hvorfor han har oversat og udgivet Cairds prædiken. Måske har han gjort det, alene fordi den var en salgssucces i industrialismens Tyskland, og måske kunne et skrift, der tryktes i titusinder i England og Tyskland vise sig at være en guldgrube for en fattig nyuddannet teolog og adjunkt i Odense. Det blev nok ikke tilfældet, for der kom kun et oplag, men i forhold til Hjorts senere indsats kunne det se ud som om, han personligt var blevet præget af den religiøst farvede aktivisme, Caird sigter mod.

Fra dagligdagens religion til arbejde som pligt

Prædikenen er udgivet i en periode præget af opbrud fra de traditionelle religiøse fællesskaber i den tidlige urbaniserings og industrialiserings tid. Dens kontekst i Danmark er den gryende erkendelse af, at den ydre kirkelige betjening i de store byer ikke kunne følge med den demografiske og sociale udvikling. Der var især ikke kirker nok i den ekspanderende storby København. Et middel til at afbøde dette kunne da være at ændre på opfattelsen af, hvad kristendom er, hvordan den ville kunne udøves under ændrede livsvilkår. Caird og Bunsen er enige om, at kristen praksis ikke består i evindelige søndagsgudstjenester og i from selvisolation, men at den sande religion griber den enkelte som en pligt, som et princip, der udfoldes hver dag i arbejdets glæde. Hver dags arbejde helliggøres af arbejdet, ligesom dagligdagens arbejde principielt udføres til Guds ære. Med sin fremhævelse af den calvinske arbejdssets må man sige, at prædikenen i 1857 er en fremmed fugl i Danmark, langt fra den traditionelle lutherske kaldsetik, der endnu lød i flertallet af prædikener og i den lutherske katekismus. Den rummer i sin essens det, Max Weber sammenfattede i sin analyse af den protestantiske etik og kapitalismens ånd.

Debatten om arbejdet tog sin begyndelse i Danmark et årti senere, og spørgsmålet om kristendommens stilling til arbejdet drøftedes offentligt af teologerne H.L. Martensen og D.G. Monrad – alt imens Carl Ploug skrev kantater til arbejdets pris ved åbningen af de institutioner, der skulle afbøde industrialiseringens værste følger.²² Det er værd at erindre, at en calvinsk tankegang som Cairds blev taget op af de religiøse bevægelser i Danmark, der havde udgangspunkt i Storbritannien og USA, både i ungdomsbevægelserne og i kirkefonds-ideologien siden 1890'erne. Kronen på værket blev vel præsten, den

22. Jon A.P. Gissel, "Arbejdet. Dets plads i den konservative tankegang i sidste trediedel af 1800-tallet. Biskopperne Martensen og Monrad i debat", *Kirkehistoriske Samlinger* 2008, 119-175.

senere bibelskolelærer og domprovst, C. Skovgaard-Petersens succes-bog *Troens Betydning for den, der vil frem i Verden* fra 1899, der med sine mange utrolige fortællinger fra England og Amerika knyttede kristentroen og succes i forretningslivet sammen. Det er nok symptomatisk, at folkemindesamlingen og kulturhistorien omkring 1900 blomstrede frem, da den beskrev det, der ganske snart ville være en evigt tabt fortid, nemlig det gamle samfunds bundethed til blandt andet religiøse tider, skikke og genstande.²³ Samtidig med beskrivelsen af det tabte så en ny litteratur om arbejdets historie og idehistorie dagens lys.²⁴

Der er foregået en del vendinger siden 1850'erne. Et spørgsmål som religionens betydning for arbejdet – forklædt som "religionen og dagliglivet" – er siden Ernst Troeltsch ikke et spørgsmål, der først og fremmest skal stilles og besvares teologisk, men derimod fænomenologisk, sociologisk eller historisk. Hvad der er interessant er, at den presbyterianisme, Cairds prædiken fra 1855 formidler, og som støttes af den halvt reformerte tyske Bunsen, er en slags antimaterialisme. Religion karakteriseres nemlig nu ikke længere ved udførelsen af særlige handlinger, af rum og genstande, for sådanne ville uvægerligt bryde og forstyrre koncentrationen om det centrale, arbejdet. Religionens materielle side opløses nu i arbejdets immaterielle etos eller i en universel pligt.

23. Her tænkes på H.F. Feilberg (1831-1921), Troels-Lund (1840- 1921) og Hugo Matthiessen (1881-1957).

24. R. Berg, *Haandværkerliv i Hellig og Sønn* (København: Gad 1926); Skat Hoffmeyer: *Hvorfor være flittig? Synet paa Arbejdet fra det gamle Israel til det moderne Vesten* (København: Nyt Nordisk Forlag 1932).